

Oblici i posljedice deagrarizacije u našem selu*

Vlado Puljiz

I. O DEAGRARIZACIJI I URBANIZACIJI

1. Prelazak stanovništva iz poljoprivrede u nepoljoprivredne djelatnosti (agrarni eksodus ili deagrarizacija) počeo se masovnije javljati kao posljedica industrijske revolucije u 18. i 19. stoljeću. On je usko povezan s razvojem društvene podjele rada. Nove grane proizvodnje apsorbiraju sve veći broj poljoprivrednog stanovništva, pa se tako vrši preraspodjela ukupnog društvenog fonda rada u korist nepoljoprivrednih djelatnosti, a na uštrb poljoprivrede.

U tradicionalnom agrarnom društvu rad je uglavnom trošen na proizvodnju i preradu onoga što je seljak stvorio na gospodarstvu ili našao u svojoj prirodnoj okolini. S vremenom su se iz njegove autarkične ekonomije počele izdvajati pojedine aktivnosti i smještati se u širi teritorijalni okvir (selo, regiju, državu). Tehnički je progres ubrzao koncentraciju tih iz autarkične ekonomije izdvojenih aktivnosti u gradske centre. Iz gradova će isto vrijeme, u povratnom djelovanju, dolaziti impulsi za destrukciju seljačke samodovoljne ekonomije. Dakle, agrarni je eksodus popratna posljedica širenja društveno-ekonomskog sistema na sve većem prostoru — od seljačkog gospodarstva, preko sela, regije, države, do supranacionalnih ekonomskih sistema. Agrarni eksodus u sebi sadrži dva proturječna procesa — proces dezintegracije, ili razaranja manjih socijalno-ekonomskih jedinica, i proces integracije njihovih dijelova u veći sistem. U ekonomskom pogledu agrarni eksodus racionalizira upotrebu proizvodnih resursa, u prvi plan ističe komparativne prednosti pojedinih područja i proizvodnih grana te povećava produktivnost rada. Budući da je veća proizvodnja danas osnovna preokupacija svijeta, to niti ne postoje druge mogućnosti da se taj cilj ostvari a da se iz poljoprivrede ne transferira stanovništvo u druge aktivnosti.

* Na konferenciji o izgradnji društvenih stavova u populacionoj politici, održanoj u Beogradu u rujnu godine 1973., autor je istupio s ovim referatom, kojega objavljujemo uz izvjesne izmjene i dopune. (Redakcija)

2. Gradovi odavno postoje kao točke prostorne kristalizacije političko-upravne i vojne moći te razmjene i nekih proizvodnih djelatnosti (zanati). U početku su prevladavali tzv. parazitski gradovi — u njima se trošila zemljišna renta stvorena u seljačkoj okolini. U predindustrijskom gradu nije bila smještena značajnija proizvodnja, budući da je pogonska energija (voda, vjetar, čovjek, stoka) bila prostorno disperzirana pa je spriječavala koncentraciju. Prekretačka uloga parnog stroja jest u tome što je proizvodnju učinio nezavisnom od ranijih izvora energije, i što proizvodna sredstva i ljude može neograničeno gomilati na malom prostoru. Tako nastaje industrijski grad, koji zadobiva proizvodnu nadmoć nad selom. Industrijski grad postaje motorna snaga društvenih i ekonomskih promjena — grad postaje, kako kaže H. Labrousse, »osvajачka civilizacija« (civilisation de conquête).

Budući da su upravo gradovi nosioci razvoja nepoljoprivrednih djelatnosti, to će se u njima akumulirati sve veća količina društvenog rada. To je faza u kojoj će grad apsorbirati — to je faza njegove implozije. Kasnije, međutim, tehnički progres (razvoj transporta i sl.) omogućava da se proizvodna sredstva šire prostorno distribuiraju, a urbanu će koncentraciju najprije pratiti a zatim zamijeniti urbanizacija kao proces disperzije. Ovo je od velikog značenja za objašnjenje današnjeg agrarnog eksodusa, koji ne mora podrazumijevati prelazak stanovništva u gradove, budući da se industrija i nepoljoprivredne djelatnosti instaliraju i po selima. Prema tome, kada se govori o deagrarizaciji treba imati na umu da je ona obimnija od prelaska stanovništva u gradove, da postoji — kako kaže Dolfe Vogelnek — i ruralna deagrarizacija, da se deagrarizacija i urbanizacija međusobno odnose kao koncentrični krugovi: deagrarizacija je veći a urbanizacija manji krug.

3. Uz to što je tehnički progres omogućio industrijsku i nepoljoprivrednu disperziju u seoske prostore, postoji još jedan drugi važan razlog zbog čega u nas mnogi poljoprivrednici koji prelaze u druge djelatnosti ostaju u selu, na svom posjedu. Naime, individualno gospodarstvo, ma kako bilo nedostatno, predstavlja nekakvu egzistencijalnu bazu. Ono predstavlja seljakovo ekonomsko tlo pod nogama. Veoma je malo ljudi koji danas žive u selu a da nemaju svoju zemlju. Dakle, nema one marginalne seljačke flotantne mase nadničara, napoličara, proletera, peona, te »ljudske prašine« koju proizvodi agrarni kapitalizam, koja je mobilna i perfektno senzibilna na svaku vanjsku ponudu rada, koja se lako može »sabiti« u gradske »magazine« rezervne armije rada, u slumove, bidonvillese, favele. Zbog velikog broja individualnih gospodarstava deagrarizacija se u nas, više negoli drugdje, pojavljuje u veoma širokoj lepezi oblika koji se mogu razlikovati po stupnju »odlijepljenosti« poljoprivrednika od zemlje.¹

Ti različiti oblici deagrarizacije ispoljavaju se kako u prostornom tako i u vremenskom (historijskom) okviru. U nastavku izlaganja upozorit ćemo na predindustrijske oblike odvajanja seljaka od zemlje. Potom ćemo se više baviti sadašnjim oblicima deagrarizacija i njezinim posljedicama. Tu i tamo bit će implicitno, ili eksplicitno, riječi o ruralnom eksodusu (prelasku seoskog stanovništva u grad).

¹ Ovdje smo u prilici da kažemo da deagrarizaciju shvaćamo kao proces odvajanja seljaštva od zemlje, odnosno proces seljakova usvajanja drugih egzistencijalnih izvora i drugih zanimanja. *Urbanizacija* ima dva značenja: prvo, povećanje broja gradskog stanovništva, drugo — širenje gradskog načina života u seoska područja. U prvoj fazi dominira prvo a u drugoj potonje značenje urbanizacije (koncentracija i disperzija).

II. PREDINDUSTRIJSKI OBLICI NAPUŠTANJA SELJACKOG GOSPODARSTVA

1. Budući da je seljak u predindustrijskom razdoblju dodatnu zaradu često nalazio na drugim zemljišnim posjedima, to je možda za to razdoblje bolje govoriti o »napuštanju gospodarstva« nego o deagrarnizaciji — koja znači napuštanje zemlje. Kada neagrarni sektor privrede ojača, oblici napuštanja gospodarstva će se sve više identificirati s oblicima deagrarnizacije.

Poznato je da je u našoj staroj porodičnoj zadrugi postojala rudimentarna podjela rada. Kasnije su se pojedini članovi zadruge, u procesu njezina raspadanja, postepeno izdvajali, specijalizirali za izradbene, preradbene i uslužne poslove za širu seosku klijentelu. Tako su se iz kućnih sporednih aktivnosti iščahurili seoski zanati, kirijašenje, pletarstvo, sitna trgovina, rudarstvo, šumarstvo, topioničarstvo itd. Kako je rastao broj vanjskih seljakovih potreba, u selu su se formirali vanpoljoprivredni slojevi stanovništva. Selo je dobilo elemente heterogene socijalno-profesionalne cjeline.²

Kada se pojavila industrija i moderniji transport koji su uništili seosku kućnu industriju, zanate i prijevoznitvo, bezemljaški su slojevi bili prvi koji su morali napuštati selo, jer je iščezavala njihova egzistencijalna osnova. Uostalom tako im je bilo bolje negoli živjeti na margini seljačke ekonomije, u krhkoj poziciji bezemljaša, u ovisnosti o još slabo razvijenim seljakovim vanjskim potrebama i malim viškom rada koji je stvarao.³

Seoska je podjela rada bila nerazvijenija u krajevima u kojima su se duže održale porodične zadruge, stočarska ekonomija i gdje se slabije osjećalo prisustvo državne vlasti. Tu dominira prirodno gospodarstvo kao socijalno-ekonomski okvir života, dok na nivou sela nisu iskristalizirane nepoljoprivredne potrebe pa, dakle, i zanimanja. Potencijalna seoska bezemljaška sirotinja još je uvijek na gospodarstvu. Nju će, zahvaljujući svojoj rastvornoj snazi, na površinu izbaciti tek robnonovčana ekonomija koja u selo prodire postepeno — u obliku novčanih poreza, zelenaških kredita, trgovine. U seljačkom autarkičnom gospodarstvu industrija je uništila dio uz poljoprivredu povezanih sporednih aktivnosti — posebno kućnu preradu, izradu odjeće, obuće, alatki. Kako je istovremeno tako nastalo i tržište roba potrebnih seljaku, to on mora, eda bi je kupio, negdje zaraditi određenu količinu novca. To naročito mora činiti sitni seljak koji ne može prodavati viškove svojih poljoprivrednih proizvoda. Dakle, umjesto ranije sporedne aktivnosti unutar gospodarstva potrebno se domoći sporedne zarade izvan gospodarstva. To je ona kritična točka u društveno-ekonomskom razvoju sela, kada se u njemu pojavljuje suvišna radna snaga. Taj dio seoskog stanovništva stalno je pripravan da »uskoči« u gradski ili manufakturni proletarijat, kako piše Marx.⁴ Međutim, u doba snažnog prodora robnonovčane ekonomije u selo, u nas je bilo veoma malo industrije, pa je bila malena i njezina apsorpciona moć za seosku radnu snagu. Tako je nastao znatan raskorak između seljakove po-

² U prekapitalističkoj epohi taj je proces naročito uznapredovao u Sloveniji. Ovdje su se uz gruntarje po selima pojavili slojevi bezemljaškog stanovništva (kajžari, lugari, viničari, dminari, posli, gostači, kirijaši, fužinari itd.). U Hrvatskoj se opet spominju želiri, podželiri, pauperi, te razne seoske zanatlije.

³ »U prirodnoj, ili pretežno prirodnoj ekonomiji, seoske nepoljoprivredno stanovništvo je na rubu parazitizma. Ono živi više od potreba koje su nastale u poljoprivrednika nego što zadovoljava neke njihove spontane 'potrebe'. Ono se nalazi u nestabilnoj ekonomskoj situaciji.« (Pierre George: *Précis de géographie rurale*, P. U. F., Paris, 1963, p. 188.)

⁴ K. Marx: *Kapital I*, Beograd, Kultura, 1947, str. 572.

trebe za vanjskom zaradom s jedne, te mogućnosti vanpoljoprivredne zarade s druge strane. Umjesto stalnog prelaska u industriju, u nas su u kapitalističkoj epohi dominirali drugi oblici seljakova odlijepljivanja od vlastitog posjeda: nadničarenje i razni načini zemljoradničkih odrada, sezonski odlasci na rad (pečalba) te odlasci u prekomorske zemlje.

2. U raznim kategorijama gospodarstava u selu je više vrsta dopunskog rada: najraširenija je bila *nadnica*, zatim *napolica*, rad za trećinu, četvrtinu, novčani zakup, rad za zapregu itd. Ponuda radne snagu je bila veoma obilna. Na primjer, godine 1931. u selu je bilo 488.850 poljoprivrednih radnika, nadničara i seoskih slugu. U to doba jedan dan zaprege odrađivao se sa po 10 dana ljudskog rada, radilo se za četvrtinu prinosa, bilo je seoskih slugu bez plaća; seljak je na svome posjedu efektivno radio 80 dana godišnje.⁵ Nadničara i seoskih proletera bilo je više u sjevernim i sjeverozapadnim krajevima (Vojvodina, Slavonija, Slovenija), jer je ovdje diferencijacija u selu bila više uznapredovala, a bilo je za njih i dosta posla na većim posjedima.

3. U drugim, siromašnijim krajevima, u kojima nije bilo većih posjeda i gdje se u blizini nije moglo naći dovoljno dopunske zarade, bilo je rasprostranjenije sezonsko odlaženje na rad u druge krajeve, bilo da se radilo o poljoprivrednim ili nekim drugim vrstama poslova. Riječ je o tzv. *pečalbi*, koja u stvari predstavlja nadničarenje na duži rok, u drugim krajevima.⁶

Sezonske su migracije veoma star oblik prostorne pokretljivosti, a vezane su uz vremensku nepodudarnost bioloških ciklusa u poljoprivredi. Iz jednoga se odlazi u drugi kraj — gdje je upravo vrijeme berbe ili žetve. Tako je, kako kaže Augé Laribé, seljaku cijela godina prolazila u permanentnoj pokretljivosti.⁷

Cvijić smatra da je u našim istočnim krajevima najstarija aromunska pečalba. On nadalje tvrdi da je pečalba zajedno sa stočarstvom i kirijašenjem bila osnova života makedonskoga stanovništva. Išlo se u Rumunjsku, Bugarsku, Tursku, te po raznim krajevima Srbije. Ratovi i nove državne granice utjecali su na pečalbarske tokove.⁸

Pečalbe su proširene i u drugim područjima. Krajevi odakle su najčešće dolazili sezonski radnici u Hrvatskoj jesu Međimurje, Hrvatsko zagorje, Gorski kotar, Hrvatsko primorje, Dalmatinska zagora. Bilo je i lokalnih »specijalizacija«: Gorani su poznati kao šumski radnici, Zagorci i Međimurci kao vinogradari, Dalmatinci i Hercegovci kao zidari ili kanalski radnici (Livnjaci su npr. najviše radili na dunavskom nasipu). Pokućarske sitne trgovine (torbarenje) bilo je u Hrvatskom zagorju, Gorskom kotaru, a naročito oko Imotskoga.⁹ »Pokućarci« su počeli kao prosjaci pa da bi izbjegli zakone protiv skitalaštva, kamuflirali su se prodajom sitne robe — galanterije.

⁵ M. Avramović: *Naše seljačko gazdinstvo*, Beograd, 1928, Stamparija »Sv. Sava«.

⁶ Marx govori o pečalbarskim bandama u Engleskoj, Kautsky o torbarima u Wiesbadenu, muzikantima u Falačkoj, zidarima koji idu od kraja do kraja u potrazi za zaradom. Najviše im je pažnje poklonio Lenjin, koji je detaljno obradio uzroke, tokove i posljedice pečalbarske pokretljivosti. On procjenjuju da je u pečalbarskoj masi krajem 19. stoljeća u Rusiji bilo 5 do 6 milijuna ljudi. (*Razvika kapitalizma u Rusiji*).

⁷ Augé-Laribé: *La révolution agricole*, Paris, Albin Michel, 1955, p. 166.

⁸ Jovan Cvijić: *Balkansko ostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika SRS, 1966.

⁹ »Poslije aneksije Bosne i Hercegovine Imočani su obučeni u svoju narodnu nošnju prodavali bosanske orijentalne filigranske — kujundžijske — radove po Austro-Ugarskoj i Njemačkoj. Za strance je bila egzotična ta orijentalna roba, kao i kršne Mate i Ilije u svojoj nošnji«. Viktor Horvat: *Suvremene unutarnje seobe i kretanja Hrvata*, Zagreb, 1942, str. 26.

Dvadesetih godina oko Imotskoga je bilo oko 1.500 torbara. Iz samog sela Lovreća bilo ih je oko 600, a godine 1929. zaradili su 5 milijuna dinara, i to po odbitku troškova.

U Sloveniji su također poznate masovne sezonske migracije — naročito u Prekomurju. Iz ovoga je kraja nakon 1919. godine na sezonski rad išlo između 6 i 9 tisuća ljudi godišnje.¹⁰ Iz drugih slovenskih krajeva se išlo u Trst, riječku kotlinu, dolinu Pivke, na berbu grožđa u Slovenske gorice, Primorje, vipavsku dolinu, na berbu hmelja u savinjsku dolinu itd.

O ukupnom broju sezonaša može se djelomično suditi po broju objava za povlaštenu vožnju koje su im izdavane. Prema objavama ureda za rad, željeznicom se godine 1935. prebacivalo 239.249 radnika, 1936. g. 278.102, 1937. g. 363.689, a 1938. g. 409.066 radnika. Naročito se mnogo »pogodovnih« karata izdavalo u Zagrebu i Beogradu.¹⁴

To su dobrim dijelom bile interagrarne migracije, ali je bilo dosta i onih upravljenih prema neagrarnim zaradama. Naročito su bili poznati: rad u šumi, rad na »štreaki« (pruzi), rad na kanalima i saobraćajnicama.¹² Ako se ima na umu da su željezničke pruge gradile uglavnom radnom snagom, može se pretpostaviti koliko je mnogo ljudi bilo angažirano na tim poslovima. Bila su to pretežno kraća zapošljavanja.¹³ Gazda je uvijek mogao dati otpusnicu, jer su njegove obaveze prema pečalbarima bile veoma labave. Seoska sirotinja, potisnuta s vlastitog posjeda na staze pečalbarske zarade, živjela je veoma bijedno.

O tome da li su sezonske migracije ubrzale ili usporile definitivnu migraciju iz sela, mišljenja su kontradiktorna. Po jednim, sezonaši svojim zaradama omogućavaju da se selo demografski održi, da se izbalansiraju demografski i ekonomski resursi, a po drugima, sezonske migracije otvaraju put definitivnim migracijama.¹⁴ Vjerojatno je, međutim, da u početku sezonska zarada omogućava uravnoteženje seljakove ekonomije, ali ona istovremeno kumulira uvjete za definitivnu migraciju.

4. U 19. stoljeću počela je masovna *emigracija u prekomorske zemlje*: Sjevernu i Južnu Ameriku, Australiju, Novi Zeland itd. Ona se pojačala kada se razvio pomorski transport. Prvi emigracioni val je krenuo s britanskih otoka, zatim iz Njemačke, a zatim je uslijedio talijanski i slavenski val. Iz Evrope je u razdoblju 1846—1932. godine otišlo ukupno oko 52 milijuna lica, od čega oko jedne trećine s britanskih otoka.¹⁵

Evropa je tada bila prenapučena, istrzana ratovima, revolucijama, bijedom. Evropski je seljak (prvenstveno je on odlazio) vidio u Americi mogućnost da ostvari ono što mu je kod kuće bio nedostizan cilj — dovoljno zemlje za život. A Amerika je u tom pogledu bila izdašna: svakome tko je želio dijelila je besplatno zemljište — najprije 160 akara 1862. godine (Homestead Law), zatim 320 akara 1909. te 640 akara 1916. godine.¹⁶

¹⁰ Anton Melik: *Slovenija I*, Ljubljana, Slovenska Matica, 1963, str. 334.

¹¹ Viktor Horvat, *op. cit.*, str. 17.

¹² Još se general Vukosović hvalio kako je gradio tzv. lujzinsku cestu s »novci i Primorci«.

¹³ S. Vukosavljević u knjizi *Pisma sa sela* tvrdi kako se i posao od 10 dana smatrao nekim zapošljavanjem.

¹⁴ U Francuskoj literaturi prvo je mišljenje iznio Raoul Blanchard (*Les Alpes et leur destin*, Paris, Fayard, 1858), a drugo Philippe Arbos (*L'émigration temporaire dans le Premier Empire*, Brioude, 1932).

¹⁵ Maximilian Sorre: *Les migrations des peuples*, Paris, Flammarion, 1955.

¹⁶ O emigrantskoj najezdi prema Americi prenosimo instruktivan citat R. Garaudyja: »Svi oni koji su, počevši od 1815. godine, napuštali Evropu u kojoj su se restaurirale monarhije i feudalizam i koji su, dolazeći u Ameriku, maštali o svijetu u kojemu se svatko može razviti prema vlastitim sposobnostima a ne prema rođenju, našli su tu idealno polje jednakosti u šansama... Taj je val išao do Atlantika do Pacifika, pa se svaki aktivan i poduzetan čovjek mogao nadati da će tu sebi po volji stvoriti svoje kraljevstvo. Granica — koja je izgledala kao horizont bez kraja — bila je mogućnost pružena svakom da se bez obzira na prošlost i socijalno porijeklo iščupa ispod nameta starih civilizacija, da slobodno prodire u prazne prostore. Toga oblika jednakosti danas se svaki Amerikanac sjeća s nostalgijom.«

Roger Garaudy: *La grand tournant du socialisme*, Paris, Idées, Gallimard, 1969, pp. 85—86.

U nas je prekomorska emigracija krenula najprije iz Slovenije, a zatim s jadranskog područja, a izazvali su je pauperizacija nastala prodorom industrije i razvojem transporta za neseljačke slojeve, te agrarna kriza među seljačkim stanovništvom. Agrarnu su krizu prouzrokovali jeftino američko žito i biljne zaraze (naročito oidium 1852, peronospora 1885, te filoksera 1894. godine).¹⁷ O samoj našoj emigraciji postoji dosta manje ili više pouzdanih podataka (Komadinić, Mirković, Mladineo, Vučo i dr.). Prema jednoj aproksimaciji, prije drugog svjetskog rata u tim je migracijama sudjelovalo oko 1.200.000 ljudi.¹⁸ Nakon svjetske ekonomske krize 1929—1933. godine naša se migrantska struja okrenula zapadnoj Evropi (Francuskoj, Belgiji, Njemačkoj). Bila je to više migracija prema industriji, dok je u Sjevernu a naročito Južnu Ameriku seljačka masa išla zbog zemlje. Rat je u zapadnoj Evropi zatekao oko 100.000 naših ljudi. Naj snažnija je emigracija iz naših zapadnih krajeva, a najslabija iz Srbije. U Srbiji se najduže moglo naći slobodne zemlje, jer država je kočila prodor robnovčane privrede (zakoni o okućju i seoskim dućanima), a seljaci su bili po strani od velikih migracionih puteva.

5. Rezimirajući ovaj dio izlaganja, želimo istaknuti da su razni oblici zarade unutar sela, pečalbe i odlasci u inozemstvo u nas bili veoma razvijeni u doba kapitalizma. Seljak je išao dalje od svoga gospodarstva, s nadom da će mu se opet vratiti. Njemu je bio cilj zemlja i povratak, a ne industrija. Njega je s parcelnog posjeda više tjerala bijeda nego što su ga privlačili drugi poslovi. Zemlja je centralna vrijednost tadašnjega seljačkog društva i seljaci su joj svugdje (s manje iznimaka) prirodno težili. To vrijedi kako za slovenske kočare tako i za vojvođanske paupere i biroše, dalmatinske i goranske pokućare, makedonske pečalbare. Uostalom, seljaštvo je tada bilo i politički organizirano, i stalno mu se deklamiralo da je okosnica nacije.¹⁹

Ako kažemo da su ovi »izlasci« seljaka iz vlastitoga gospodarstva oblici deagrarijacije u širem smislu riječi, paradoksalno je (ali točno) tvrditi da su oni u stvari bili usmjereni na povratak zemlji, na — nazovimo je tako — agrarizaciju. Objektivno gledano bilo je drugačije.

III. OBLICI DEAGRARIJACIJE U PERIODU SOCIJALISTIČKE INDUSTRIJALIZACIJE

1. Kada smo u dosadašnjem izlaganju zanemarili prijeratni prelazak u industriju, imali smo na umu to da je on bio gotovo akcesoran oblik seljakove pokretljivosti. Imali smo na umu da je masovan prelazak u industriju i nepoljoprivredne djelatnosti osnovna karakteristika poslijeratne seljakove pokretljivosti.

Središnja vrijednost mladoga socijalističkog društva koje nastoji da brzo izađe iz zaostalosti, koje želi da prevlada svoju agrarnu privredu, pomjera se prema industriji. Na to se stavlja i ideološki akcent — radnička je klasa vodeća snaga društva. Bio je to veoma snažan zaokret, koji u ovoj dimenziji, nikada nije bio do kraja osvjetljen. Cilj seoskih migranata se mijenja i on

¹⁷ Ironija sudbine jest da je evropski seljak odlazeći u Ameriku neposredno poboljšao položaj onoga koje je ostao, ali je kasnije — posrednim putem — svojim žitom i biljnim zarazama doprinio produbljenu krizu njegovoga evropskoga rođaka.

¹⁸ V. Holjevac: *Hrvati izvan domovine*, Zagreb, Matica Hrvatska, 1967.

¹⁹ V. Bakarić ističe da je u to vrijeme »... hrvatsko seljaštvo jedno od najorganiziranijih na svijetu«. (V. Bakarić: *O poljoprivredi i problemima sela*, Beograd, Kultura, 1960, str. 23.)

sada glasi: dobiti stalno zaposlenje izvan gospodarstva. Stoga između predratnih napuštanja gospodarstva i poslijeratne deagrarizacije i postoji naglašen diskontinuitet.

Spomenimo nekoliko osnovnih promjena koje su poslije rata izazvale okretanje seoskih stanovnika prema industriji, nepoljoprivrednim djelatnostima i gradovima. Prije svega važnu je ulogu odigrao rat i socijalistička revolucija. Tradicionalni seoski život »izbačen je iz zglobova« svugdje, kako piše Bakarić, a posebno u našem najagrarnijem planinskom području. Nadalje, nakon rata u armiji je ostalo dosta seljaka. Oni su poslužili kao prva baza za prihvatanje rođaka iz sela, prijatelja i susjeda koji su potražili posao. Obnova i izgradnja zemlje vršena je masovnim radnim akcijama u kojima učestvuju omladina i radnosposobno stanovništvo. Brojni se mladi ljudi osposobljavaju za razne vrste zanimanja i zapošljavaju se izvan sela. Oni ujedno šire spoznaje o novom načinu života i njegovim prednostima.

Kako bi se seljaštvo pokrenulo tokovima deagrarizacije, kako bi se radikalno izmijenila socijalna struktura društva, na jednoj se strani potenciraju prednosti stalnoga zapošljavanja i radnog odnosa, a potrebe socijalističke akumulacije pritiskaju seljaka na drugoj strani. Iz radnog odnosa proizlazi zdravstveno i mirovinsko osiguranje, dječji dodatak, te drugi oblici ekonomske i socijalne sigurnosti (mogućnost kredita, stalni priliv novčanog dohotka, povoljniji politički status). Opet, seljak je pod velikim obavezama, pritisnut je vanjskim oblicima organiziranja (kolektivizacija), on nema materijalne i socijalne prednosti radnog odnosa, a u odnosu na druge nepovoljniji mu je i politički položaj (npr. uočljivo je i opadanje broja seljaka u Savezu komunista!). Razlika je, dakle, velika.

Sve je to doprinijelo da seljak u veoma kratkom razdoblju (za svega nekoliko godina) shvati »idiotizam« seljačkog načina života, kakvoga ga je vidio Marx, te da u njemu ustukne osjećaj prema zemlji kao sakralnoj vrijednosti, i da prevlada težnja za neagrarnim zanimanjem, za stalnim zapošljavanjem, i da se — da tako kažemo — izvrši »deagrarizacija seljakove svijesti«. ²⁰ To je bio bitan preduvjet stvarne deagrarizacije stanovništva. No, dodali bismo da podaci o stvarnoj deagrarizaciji u potpunosti ne odražavaju tu »okrenutost« poljoprivrednog stanovništva od zemlje.

2. Prvi val ili oblik deagrarizacije uobičajeno nazivamo *direktnim transferom*. Poljoprivrednici pronalaze radno mjesto u tvornici, na gradilištu, u poljoprivrednom kombinatu ili drugdje, pa se tu stalno zapošljavaju. Dakle, jednostavno mijenjaju zanimanje, bez prethodne pripreme. Kvalifikacije se stječu eventualno poslije, u radnom odnosu. To je vrijeme pretežno nekvalificirane radne snage, slabo adaptirane na industrijski rad i način života. To je vrijeme široke, ekstenzivne industrijalizacije, zasnovane na velikom zapošljavanju radne snage. Taj oblik deagrarizacije traje do početka šezdesetih godina.

3. Drugi val (ili oblik) deagrarizacije nazivamo *indirektnim transferom*. Nazvan je »indirektnim« zato što se oni koji napuštaju poljoprivredu i pri-

²⁰ Kako drugačije objasniti činjenicu da je u nekim selima i područjima, u kojima je prije rata vladala gotovo potpuna nepismenost, velik dio mlade generacije završio školovanje. Osobno poznajem selo u Dalmatinskoj zagori s oko 2.500 stanovnika u kojemu su se predratni seoski odličaši triumfalno vraćali iz općine s vijesću da su »odbili školu« (osnovna škola otvorena je tek 1937. godine). Iz tog je sela poniklo sada oko 500 ljudi sa srednjom, višom i visokom naobrazbom: od nepismenih roditelja stasali su sveučilišni profesori, književnici, novinari, inženjeri, liječnici.

hvaćaju neku drugu djelatnost školuju za to, pripremaju se, obučavaju se obavljajući nepoljoprivrednog zanimanja. Osnovni poticaj ovoga vala deagrarijacije došao je od obaveznog osmogodišnjeg školovanja omladine, koje je opet iniciralo masovnije srednje i više obrazovanje. De facto, mladi seljački sinovi i kćeri koji se školuju i ne ulaze u poljoprivredno zanimanje. Zato su oni znatno kvalitetnija radna snaga, koja se već u školi privikava na industrijsko-gradski način života. Taj oblik deagrarijacije prevladava u zadnjih deset godina.

Ukoliko je masovnije za rad stasala školovana generacija iz sela, utoliko je bilo manje mjesta za prvi oblik deagrarijacije — za direktni transfer. Gotovo su se prestali zapošljavati nekvalificirani seljaci.

4. Međutim, u to su se vrijeme otvorili kanali *zapošljavanja u inozemstvu*. Umjesto u zemlji poljoprivrednici sada nalaze mogućnost zarade izvan naših granica, tako da čine nešto ispod polovine naših vanjskih migranata. Ta vanjska migracija potiče i stimulira unutrašnju deagrarijaciju. Mnogi poljoprivrednici odlaze u inozemstvo da bi zaradili novac za izgradnju kuće u gradu i za preseljavanje, za bavljenje nekom drugom djelatnošću u selu, za školovanje potomaka i slično, a rijetki su oni koji su to činili u želji da prošire imanje i ojačaju poljoprivrednu proizvodnju. Upravo to čini ovu vanjsku migraciju različitom od one prijeratne — kada je cilj bio baš povratak na zemlju i širenje posjeda. Međutim, današnji migranti održavaju znatno intenzivnije, češće kontakte sa srodnicima koji su ostali na posjedu. Ukratko, nova je migracija znatno više integrirana u naše društveno-ekonomske tokove.

5. Po stupnju vezanosti uz zemljišni posjed mogli bismo razlikovati tri grupe poljoprivrednika — učesnika u deagrarijaciji: prvu grupu čine oni koji ostaju živjeti na posjedu, drugu, oni koji definitivno napuštaju posjed (to su obično sudionici indirektnog transfera), dok treću čine poljoprivrednici na privremenom radu u inozemstvu.

6. Općenito se može reći da su oblici napuštanja posjeda, o kojima smo govorili u prvom dijelu priloga, uglavnom potisnuti. Nadničara i napoličara je gotovo potpuno nestalo iz naših sela, a sezonske migracije također.²¹ Vanjske su se migracije, što smo već iznijeli, transformirale i usko se povezale s unutrašnjim oblicima deagrarijacije.

IV. POSLJEDICE DEAGRARIJACIJE

1. U našoj je privredi dominantna industrijska komponenta, dok poljoprivreda zauzima sve manje mjesto u nacionalnom dohotku. Od godine 1945. do 1971. broj se poljoprivrednog stanovništva smanjio od 11.300 na 7.400 tisuća, a njegovo relativno učešće od 75% na 36%. Godišnja stopa deagrarijacije je oko 1,5%. Ako se smanjivanju poljoprivrednog stanovništva pribroji procijenjeni prirodni priraštaj — ukupno se deagrariziralo oko 5,5 milijuna lica. To je ogromna ljudska rijeka koju je pokrenula industrijalizacija. Ovdje želimo, makar ukratko, upozoriti na posljedice koje je ta deagrarijacija pro-

²¹ Čitamo u novinama da je Izvršno vijeće AP Vojvodine raspravljalo o nedostatku radne snage za berbu kukuruza i vadenje šećerne repe: »Prijašnjih godina u Vojvodini je radilo i do 110.000 sezonskih radnika, a prošle godine bilo ih je oko 37.000«. («Položaj sezonskih radnika u poljoprivredi«, *Vjesnik*, 18. X 1972.)

izvela u selu i poljoprivredi.²² Te ćemo posljedice svrstat u tri grupe: socijalno-demografske, prostorne i ekonomske.

2. Socijalno-profesionalna struktura sela znatno se heterogenizirala. U selu su se pojavili nepoljoprivredni slojevi stanovništva koji se naslanjaju na društvenu privredu i društvene službe. Novi nepoljoprivrednici u selu razlikuju se od nekadašnjih seoskih zanatlija, trgovaca, gostioničara, kirijaša, koji su izrasli na margini seljačke ekonomije po tome što čine izdanak globalne društvene strukture. Spomenimo i brojnan sloj seljaka-radnika, kojih je zajedno s članovima domaćinstava oko 5 milijuna, a zatim seoske stanovnike koji više ne žive na posjedu (2 milijuna), seljaka zaposlene u inozemstvu (kojih s članovima porodica ima oko 800 tisuća), te penzionere, razne sitne poduzetnike i ostale (oko 1 milijun uključujući i članove njihovih porodica). Danas oko polovine seoskog stanovništva ne pripada poljoprivrednom stanovništvu, iako većina živi na individualnim gospodarstvima.

3. Deagrarizirala se više muška nego ženska radna snaga (feminizacija u poljoprivredi). Uzrok toj pojavi s jedne strane leži u tome što je dosadašnji industrijski razvoj angažirao više muškarce (zaostajanje tercijarnog sektora!), a s druge, što postoji tradicionalno podozrenje prema ženinu odlasku od kuće.²³ Žene se, međutim, deagrariziraju putem sklapanja braka. Poznato je da se većina seoskih djevojaka želi udati za nepoljoprivrednike. Upravo brojčana neravnoteža spolova u poljoprivredi dokazom je da treba očekivati ubrzanu žensku deagrarizaciju, jer žene normalno idu za »bračnim tržištem« — a ono je sada izvan sela.

4. Poznato je također da poljoprivredu i selo napuštaju mlađa i sposobnija radna snaga. Tako dolazi do devitalizacije sela. Kao njezine posljedice pojavile su se brojne grupe staračkih domaćinstava, nesposobnih za rad na posjedu, a materijalno oskudnih i socijalno neosiguranih. Budući da se velika seoska porodica raspala, to su stari seljaci — kao nekakav ljudski rezidium — ostali bez sistema nekadašnje porodične zaštite, a na drugoj strani još nisu obuhvaćeni mehanizmima opće društvene solidarnosti.

Slabljenje vitalnosti poljoprivredne i seoske populacije ogleda se u zaostajanju njezina nataliteta i prirodnog priraštaja. Ukratko, agrarni i ruralni eksodus bitno su poremetili demografsku strukturu sela, a posljedice toga su svugdje vidljive.

5. Na razini sela deagrarizacija je (posebno ona koju prati prostorna pokretljivost) srušila stubove socijalnoga sistema, opustošila društveni i zabavni život. U naročito teškom položaju se nalaze malena, zabačena sela, koja ne mogu računati da će u njih doprijeti urbane tekovine, kao što su elektrifikacija, asfaltni put, vodovod, a posebno ne institucije.²⁴ Za ovakva je sela karakterističan vakuum koji je nastao iščezavanjem starih oblika kolektivnog života (umjesto njih se nisu pojavili novi oblici!). Nadalje, ekonomski život ima žarište u gradu. A društvena privreda se u selo širi uporedo s urbanom infrastrukturom koja opet dopire u manji broj perspektivnih seoskih naselja. Općenito uzevši, ekonomski i društveni život koncentrirana se u grado-

²² Isto bi tako bilo zanimljivo i poučno studirati njezine posljedice u gradovima. Na žalost, u nas je o tome bilo tek publicističkih natuknica, a nedostaju sistematska proučavanja.

²³ Međutim, u razvijenim zapadnim zemljama žene napuštaju poljoprivredu više negoli muškarci. Iznimku u tome čini Italija.

²⁴ Naročito je važna osmogodišnja škola, a nju ima tek svako deveto seosko naselje.

vima i u manjem broju perspektivnijih seoskih naselja, u koja hrle stanovnici malih udaljenih sela.²⁵

Kao posljedica toga javlja se prostorna segregacija među seoskim stanovništvom. Neka naselja, kraj ili regija postaju privlačni za stanovništvo, dok ga drugi odbijaju. Da bi prešli iz zabačenog u perspektivno selo ili u grad, seoski stanovnici iz depopulacionih zona prisiljeni su da tamo gotovo iz početka kreiraju egzistencijalnu osnovu, na primjer da kupuju zemlju, da grade kuće i sl. Prostorni je razvoj gotovo u potpunosti obezvrijedio minuli rad generacija u zaostalim selima, kristaliziran u nekretninama, a multiplicirao ga u perspektivnim lokalnim i regionalnim centrima. Prostorna je segregacija veoma bremenita posljedicama, a opasna je utoliko što nam izmiče pažnju, što nam se čini kao neka po sebi razumljiva datost.²⁶

6. Treća grupa posljedica vezana je uz agrarnu strukturu i poljoprivrednu proizvodnju. U pitanju su dvije tendencije: s jedne strane sve je veći broj individualnih gospodarstava koja se postepeno gase kao proizvodne jedinice, jer na njima nema nasljednika koji će ih nastaviti održavati; s druge strane, na preostalim se individualnim gospodarstvima poljoprivredna proizvodnja sve više marginalizirala kao izvor dohotka.²⁷

Sve veći broj gospodarstava se pretvara u okućnice koje malo proizvode za tržište.²⁸ Sve se više javlja manjak poljoprivredne radne snage, odnosno potreba mehanizacije poljoprivrede. Radi se, dakle, o suprotnosti između neracionalne strukture proizvodnih jedinica s jedne, te strojeva koji prodiru u poljoprivredu s druge strane.

V. ZAKLJUČAK

Prelazak stanovništva iz poljoprivrede u druge djelatnosti posljedica je razvoja društvene podjele rada. Mnoge vrste radova koje su u embrionalnom obliku bile prisutne u autarkičnom seljačkom gospodarstvu izdvajaju se u

²⁵ Dr Stipe Šušar nalazi da su u nas nove institucije koncentrirane u oko 3.000 naselja. (Šušar, Stipe: *Između zaseoka i megalopolisa*, Zagreb, Centar za sociologiju sela Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1973, str. 186.)

²⁶ O rasporedu broja škola, trgovina, zdravstvenih ustanova i kinematografa u selima i gradovima vidjeti poglavlje o institucijama u seoskim sredinama u knjizi: *Društvene promjene u selu* (kolektivni rad), Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Jugoslavenski centar za poljoprivredu i šumarstvo — Beograd-Radnički univerzitet »Buro Salaj« — Beograd, 1974, str. 70—75.

²⁷ Prema podacima popisa stanovništva 1971. godine za SR Hrvatsku, stanovništvo je u odnosu na 1961. godinu opalo u 80% naselja. Od oko 6.500 naselja perspektivnih je tek nešto oko 1.000.

²⁸ Nije teško naći primjere sela u kojima se žrtvuje gotovo cijela generacija da bi preselila u grad ili obližnje perspektivno seosko naselje.

O tome smo više pisali u članku »Socijalna i prostorna diferencijacija među seoskim stanovništvom«, *Naše teme*, 3/1973.

²⁷ Jedno naše istraživanje provedeno u jesen 1973. godine u 69 sela u općinama Škofja Loka, Valpovo, Bosanska Gradiška, Ruma, Kragujevac i Strumica pokazalo je da je od 1.478 anketiranih gospodarstava njih 875 imalo kućedomaćina starog 50 i više godina. Iz analize podataka o tzv. potencijalnim muškim nasljednicima (sve muške osobe koje žive na gospodarstvu a mlade su od kućedomaćina 10 i više godina) proizlazi da će nakon povlačenja ili smrti sadašnjeg kućedomaćina 30,3% tih gospodarstava preuzeti poljoprivrednici, 25,4% nepoljoprivrednici, 9,6% sada uzdržavani članovi, a bez potencijalnog muškog nasljednika ih ima 34,7%. Što više, u razvijenijem i za poljoprivredu povoljnijem području (Škofja Loka, Valpovo, Ruma) udio poljoprivrednika koji će naslijediti posjed osjetno je manji.

Opširnije podatke o tome iznijeli smo u knjizi *Društvene promjene u selu*, str. 155—165.

O marginalizaciji poljoprivrede kao izvora dohotka stanovnika koji žive na gospodarstvima dovoljno govore ovi podaci: godine 1969. posjeda do 2 ha bilo je 39% (a oni nisu sposobni za iole značajnu poljoprivrednu proizvodnju), s 36% individualnih gospodarstava upravljali su nepoljoprivrednici, a 45% novčanih primanja dolazilo je izvan gospodarstava.

²⁸ U selu se sve više pojavljuju gradski stanovnici sa svojim vikendicama, vrtovima, voćnjacima i vinogradima — što im sve služi u reaktivne svrhe. Tako se u seoskom prostoru susreću najbogatiji gradski »vikendaški« i najsiromašniji seoski sloj poljoprivrednika. Jedna drugoj uz bok idu egzistencijalna i luksuzna poljoprivreda!

zasebne privredne grane. Tako nastaje tržište roba i međuzavisnost pojedinih profesionalnih slojeva stanovništva. Istovremeno se razvijaju gradovi kao centri i promotori društveno-ekonomske preobrazbe.

Robnonovčana privreda stvara u seljaka potrebu za novcem, za dopunskom zaradom. Budući da je industrijski razvoj u nas zakasnio u odnosu na Zapadnu Evropu, to seljaci u kapitalističkoj epohi sporednu zaradu ostvaruju više nadničarenjem, sezonskim poslovima te odlaskom na rad u druge zemlje, negoli trajnim prelaskom u industriju. Pri tome seljak u sebi stalno nosi težnju za povratkom na svoju zemlju, nadajući se da će kupiti ili proširiti posjed, da će povećati proizvodnju.

Socijalistička je izgradnja proizvela promjenu u stavu seljaka prema zemlji. Sve su prednosti date industriji i nepoljoprivrednim djelatnostima, pa je seljak shvatio da njega ili njegova potomka u njima čeka bolja budućnost. Stoga je uslijedilo masovno napuštanje poljoprivrede: u poratnom je razdoblju oko 5,5 milijuna poljoprivrednih stanovnika promijenilo djelatnost. U početku se u nepoljoprivredne djelatnosti prelazilo direktno, bez pripreme, dok je sada škola postala osnovni kanal kojim se odvija agrarni eksodus; nekvalificirani poljoprivrednici se eventualno zapošljavaju u inozemstvu.

Deagrarizacija je izazvala mnoge posljedice u selu: poremetila je demografske strukture, izazvala socijalne probleme u nekih kategorija seoskog stanovništva, heterogenizirala socijalno-profesionalni sastav sela; uslijed prostornog pregrupiranja stanovništva mnoga su sela došla u nepovoljan položaj u odnosu na perspektivna naselja; povećao se »mortalitet« proizvodnih jedinica u poljoprivredi; zbog vanjskih dohodaka, stanovnici koji žive na gospodarstvima sve manju pažnju poklanjaju poljoprivrednoj proizvodnji.

Iz svega ovoga slijedi da je prema selu potrebno primijeniti kompleksnu demografsku, socijalnu i ekonomsku politiku, koja će voditi računa o tome da negativne posljedice deagrarizacije (koje sada više nego ranije dolaze do izražaja zbog toga što su se dugo kumulirale) ne poprime šire dimenzije i ne izazovu dublje socijalne i ekonomske potrebe.

Summary

FORMS AND CONSEQUENCES OF DEAGRARIZATION IN YUGOSLAV RURAL DISTRICTS

The movement of the population from agriculture into other activities is a consequence of the development of the social division of labour. Many of the activities which existed in embryonic form in the autarky peasant economy evolve into separate branches of activity through the development of the social division of labour. This leads to the emergence of a market of goods and services, to interdependence between the various professional groups of the population, and to the development of towns as centres and promoters of social and economic progress.

The goods-monetary economy creates among the peasants the need for cash and for additional earnings. In comparison with Western Europe, industrial development in Yugoslavia was slow and during the pre-war capitalist period Yugoslav peasants could make additional earnings only as day-labourers, by taking on non-agricultural seasonal jobs, or by going into employment abroad rather than by taking permanent jobs in industry or some other activities, and their only aspiration was to return to their farms in the hope of buying new lands, develop their farms and increase production.

The socialist revolution and the country's development since the war have brought a change in the peasant's attitude to land. With industry and non-agricultural activities being given full priority, the peasant has realized that he and his descendants are offered a better future outside agriculture. This has led to a massive abandonment of agriculture: about 5,500,000 farmers have moved into non-agricultural activities in Yugoslavia since the war. At first the movement into non-agricultural activities proceeded directly, without preparations, but in recent years the school has become the main channel through which the agrarian exodus has been taking place. Unskilled agricultural workers tend to go into employment abroad rather than to take jobs in their own country.

Deagrарization has affected the rural areas in many ways: it has disturbed the existing demographic structures, created social problems among some of the categories of the rural population, and changed the social and professional composition of the rural communities; the spatial regrouping of the population has brought many villages into an unfavourable position in relation to other villages with more promising development prospects; because of the possibility of extra earnings, inhabitants living on farms tend to give less attention to agricultural production.

In conclusion the author calls for complex demographic, social and economic policies for the rural areas which would prevent the adverse effects of deagrарization (which, accumulating for a long time, are now more marked than ever before) from acquiring major proportions and causing deeper social and economic disturbances.

Резюме

ВИДЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ ДЕАГРАРИЗАЦИИ В НАШЕМ СЕЛЕ

Оставление сельского хозяйства и массовый переход в другие деятельности является последствием роста общественного распределения труда. Многочисленные работы, которые в зачатном виде оказались наличными в автаркическом сельском хозяйстве, выделяются, во время процесса развития общественного распределения труда, в отдельные отрасли деятельности. Таким способом образуется рынок товаров и услуг и взаимосвязь отдельных профессиональных слоев населения. Одновременно развиваются и города как центры и инициаторы общественно-экономического прогресса.

Товародежная экономика создает у крестьян потребность в деньгах, в дополнительном заработке. Имея в виду замедленный рост промышленности нашей страны по отношению к Западной Европе, наши крестьяне в довоенный капиталистический период, чаще всего осуществляют косвенный заработок из наема, из сезонных работ или из занятости в других странах, а реже из постоянного перехода в промышленность или отрасли другой деятельности. Но тем не менее, крестьянин постоянно ощущает потребность вернуться на свою землю, стремится купить или увеличить свою земельную собственность, усилить производство.

Социалистическая революция и послевоенный рост изменили отношение крестьян к земле. Все преимущества на стороне промышленности и несельскохозяйственной деятельности и крестьянин понял, что он и его потомки, должны искать лучшее будущее вне сельского хозяйства. В связи с этим отмечено массовое оставление сельского хозяйства: в послевоенный период в Югославии около 5,5 миллионов сельскохозяйственного населения перешло к несельскохозяйственным деятельностям. В первое время этот переход производился прямым образом, без подготовки, но за последние несколько лет, основным каналом по которому производилось массовое переселение, оказалась школа; сельскохозяйственные работники без квалификаций, заняты больше за границей чем в стране.

Оставление сельского хозяйства вызвало в селе многие последствия, в том числе: растройство демографической структуры, появление социальных проблем у некоторых категорий сельского населения, гетерогенность социально-

-профессионального состава деревни; вследствие просторного перегруппирования населения многие села очутились в неблагоприятном положении по отношению к перспективным селениям; увеличилась «смертность» производственных единиц сельского хозяйства; жители, обитающие в хозяйствах обращают лишь незначительное внимание на сельскохозяйственное производство.

В конце статьи автор указывает на необходимость применения в селе, сложной демографической, социальной и экономической политики, которая будет следить за отрицательными последствиями деаграризации (которые вследствие продолжительной кумуляции в данный момент сильнее высказываются чем раньше) и будет препятствовать их расширению более глубоким социальным и экономическим ударам которые они могут вызвать.